

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

**Direktaši:
revolucionarno-sindikalistička
struja unutar Srpske
socijaldemokratske partije
1906-1912.**

Relja Knežević

Relja Knežević

Direktaši: revolucionarno-sindikalistička struja unutar Srpske
socijaldemokratske partije 1906-1912.

2014

Tokovi istorije, 2/2014, Beograd;
http://www.inisbgd.co.rs/celo/2014_2.pdf

anarhisticka-biblioteka.net

2014

Sadržaj

Uvod	5
1. Nedeljko Divac i Sima Marković kao idejni zastupnici revolucionarnog sindikalizma	8
2. Delovanje <i>direktaša</i> u radničkom i socijalističkom po- kretu Srbije	14
Zaključak	33

živote mnogih od, inače malobrojnih, zagovornika revolucionarnog sindikalizma u Srbiji.

Uvod

Da bi se na adekvatan način analizirala pojava revolucionarnog sindikalizma u radničkom pokretu Srbije, nužno je najpre izložiti teorijski okvir koji će se koristiti u ovom radu, to jest, definisati najvažnije pojmove.

Revolucionarni sindikalizam svoje korene ima u anarhističkom krilu Prve internacionale, u vreme kada je Bakunjin proklamovao: „Buduća socijalna organizacija može se podizati samo odozdo prema gore slobodnim udruživanjem i povezivanjem radnika, prvo u asocijacije, onda u općine, distrikte, narode i napokon u jedan veliki internacionalni i univerzalni federalni savez.“¹ Po Rudolfu Rokeru to je jasno vidljivo u debatama Četvrtog kongresa Internacionale u Bazelu 1869. godine, o značaju ekonomskih organizacija za radništvo. Tada je Eugen Hins, ispred belgijske federacije, podneo izveštaj u kom su *po prvi put predstavljena potpuno nova gledišta koja su nepogrešivo podsećala na ideje Roberta Ovena i engleskog radničkog pokreta iz 1830-ih*, nasuprot tada dominantnim blankističkim i marksističkim konceptima po kojima su sindikati bili isključivo reformističke organizacije, koje će nestati zajedno sa kapitalizmom, a da se prelaz ka socijalističkom društvu može ostvariti jedino kroz socijalističku, ili diktaturu proletarijata: „U Bazelu je ta ideja po prvi put pretrpela temeljna kritička preispitivanja. Stavovi iznešeni u belgijskom izveštaju koje je Hins predstavio, a koje su delili i delegati iz Španije, švajcarske Jure i veći dio francuske sekcije, bili su zasnovani na premisi da postojeća ekonomska udruženja radnika nisu samo potreba unutar postojećeg društva, već da ih treba posmatrati kao društvena jezgra dolazeće socijalističke ekonomije, i stoga je dužnost Internacionale da obučava radništvo za taj zadatak. U skladu sa tim kongres je izglasao sljedeću rezoluciju: *Kongres objavljuje kako bi svi radnici trebalo da teže ka uspostavljanju udru-*

¹ Bakunjin, Mihail: *Država i sloboda*, Zagreb, 1979, str. 321.

ženja za otpor u svojim različitim strukama. Čim se sindikat formira, sindikate iste struke treba obavjestiti tako da stvaranje nacionalnog saveza u industriji može da počne. Ti savezi bi trebalo da budu zaduženi za prikupljanje svog materijala koji se odnosi na njihovu industriju, savjetovanje po pitanju mjera koje treba zajednički poduzeti, i nadgledanje sprovođenja, do trenutka kada se postojeći platni sistem može zamijeniti federacijom slobodnih proizvođača. Kongres nalaže Generalnoj skupštini da pomogne udruživanje svih sindikata svih zemalja.“²

U Francuskoj je 1895. godine osnovan sindikat Generalna konfederacija rada (CGT) u okviru kog je delovalo radikalno krilo, među kojima su istaknutu ulogu imali i anarhisti poput Fernanda Pelutjea, Emila Pužea i drugih, koji su svojim shvatanjima i delovanjem odredili revolucionarno sindikalistički karakter organizacije, izražen u Amijenskoj povelji usvojenoj 1906. godine. Ova povelja je revolucionarni sindikalizam odredila kao „ne-politički“ pokret koji teži da ujedini radnike različitih opredeljenja. Međutim, posle kraha Prvog svetskog rata, kada je protivno revolucionarnim principima CGT podržao učešće Francuske u ratu, anarhisti su insistirali na jasnijem političkom definisanju revolucionarnog sindikalizma – tako je španski sindikat CNT 1923. godine usvojio odluku po kojoj se kao zvanični cilj organizacije određuje uspostavljanje slobodarskog komunizma, suštinski se vraćajući na već navedene stavove anarhista iz perioda Prve internacionale.

I revolucionarni sindikalizam i anarhosindikalizam insistiraju na tome da su sindikati osnovne revolucionarne organizacije proletarijata i da će upravo sindikati preuzeti na sebe ulogu upravljača budućim društvom, da moraju biti uređeni na principima federalizma i autonomije lokalnih grupa, da sindikati moraju okupljati radnike svih zanimanja, da je osnovni način borbe direktna akcija, a najbitniji oblik direktne akcije generalni štrajk. Osim toga, anarhosindi-

² Roker, Rudolf, *Anarhizam i anarhosindikalizam*, Beograd, 2006, str. 13.

mentarne borbe, u koju je po *Radnom narodu*, partija uložila svu svoju snagu. Neuspeh ove politike je po njima rezultovao time da je nezadovoljna radnička klasa počela sve više *naginjati revolucionarnom sindikalizmu*. Po *Radnom narodu* ta sklonost ka revolucionarnom sindikalizmu je u tom trenutku još uvek bila na *instiktivnom* nivou, a zadatak njenog pretvaranja u svesnu praksu na sebe preuzima sama grupa *Radni narod*.

Dakle, ovako gledano, sklonost masa ka anarhizmu, o kojoj je pisao Tucović, i za čije se obuzdavanje zalagao, nije samo posledica nepromišljenosti neprosvećenih masa, već i politička reakcija na neuspeh parlamentarne politike koju je vodilo rukovodstvo SSDP. Ako tome dodamo i angažman revolucionarnih sindikalista u samoj partiji, kao i u sindikalnim organizacijama, često dugogodišnjih sindikalnih i partijskih aktivista, uz saradnju i komunikaciju sa zagovornicima anarhosindikalizma koji su se odlučili za politički angažman u autonomnim grupama, a koji su često bili bivši članovi partije, i sami dugogodišnji sindikalni aktivisti, postaje jasnije koje je bilo značenje i stvarno utemeljenje socijaldemokratske reakcije na anarhizam i opasnosti koje je on predstavljao za ortodoksno marksističku poziciju u radničkom pokretu Srbije.

Posle 1912. unutar partijska sindikalistička struja nestaje. Posle Prvog svetskog rata neki od direktaša su se našli u Komunističkoj, a neki u Socijalističkoj partiji. Isto je važno i za ortodoksne marksiste, pa se Sima Marković našao u Komunističkoj partiji zajedno sa Trišom Kaclerovićem, a Nedeljko Divac sa Živkom Topalovićem u Socijalističkoj partiji. Bilo kako bilo, činjenica je da, koliko je meni poznato, oni uglavnom nisu ostali na sindikalističkim pozicijama, iako ovaj period njihovog delovanja zahteva posebno istraživanje.

Ako prihvatimo tezu o uticaju revolucije 1905. u Rusiji na pojavu revolucionarnog sindikalizma u Srbiji, onda bi po analogiji sa tim mogli da pretpostavimo da je revolucija iz 1917. imala presudan uticaj na kasniju prevlast boljševizma unutar radničkog pokreta, uz Prvi svetski rat koji je, osim što je predstavljao preveliko iskušenje za mnoge zagovornike internacionalističkog socijalizma, odneo i

la na to rukovodstvo da srpsko radništvo oceni kao sklonu anarhizmu i *sitno-buržoaskom individualizmu*, već i konkretan sadržaj i karakter borbe koju je proletarijat vodio: žestina sukoba i direktnih akcija, lako stupanje u štrajk, neobaziranje na zakone i pretnje policije, ideje o bojkotovanju poreza i vojne obaveze, i uopšte, sklonost ka podizanju klasne borbe na nivo za koji su ortodoksni marksisti smatrali da nije primeren istorijskom trenutku, kao i da se ne može kontrolisati.

U ovom radu sam pokušao da ukažem na neke elemente u svetlu kojih se „žestina socijaldemokratske reakcije na anarhizam“ može učiniti mnogo manje preteranom nego što je to mislila Mira Bogdanović.

Osnovna postavka koja bi ukazala na to, jeste i osnovni teorijski okvir ovog rada, to jest, teza Šmita i van der Valta o postojanju „široke anarhističke tradicije“ čiji je jedan od ključnih segmenata i sindikalizam, koji se po njima dalje može podeliti na ono što oni nazivaju revolucionarnim sindikalizmom i anarhosindikalizmom. U svetlu ove teze, zagovornici revolucionarne politike proistekle iz anarhističke tradicije, u Srbiji 1904-1912, nisu bili samo pripadnici anarhosindikalističkih grupa, već i mnogi istaknuti i popularni članovi SSDP i GRS: pobornici direktne akcije, generalnog štrajka, federalizma, autonomije sindikata i ideje o sindikatima kao osnovnim organizacijama pomoću kojih proletarijat stupa u klasnu borbu i bori se za uspostavljanje novog komunističkog društva.

Osim toga, možda bi i perspektiva samih sindikalista, bivših *direktaša*, potom anarhosindikalista, jasnije ukazala na uzroke bojazni ortodoksnih marksista od „anarhičnosti“ radničkih masa. Naime, ovi bivši članovi SSDP, okupljeni u anarhosindikalističkoj grupi *Radni narod*⁸⁴, smatrali su da su pokušaji partije da za stvar radničke klase pridobije državu završili neuspehom, kao i pokušaj parla-

⁸⁴ *Radni narod*, anarhosindikalistički list, pokrenut 1911. godine od strane Petra Stankovića i Milana Grojića, sindikalnih aktivista i bivših članova SSDP, i anarhiste Petra Munjića.

kalisti sebe eksplicitno vezuju za anarhističku tradiciju i pozivaju na uspostavljanje slobodarskog komunizma.

Majkl Šmit i Lusijen van der Valt, autori teorijske knjige o sindikalizmu *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*, sindikalizam definišu kao: „pogled po kome su sindikati – izgrađeni kroz svakodnevnu borbu, radikalno demokratsku praksu i narodno obrazovanje – ključne poluge revolucije, koje čak mogu poslužiti i kao jezgra slobodnog socijalističkog poretka. Kroz revolucionarni generalni štrajk, zasnovan na okupacijama radnih mesta, radni ljudi će biti u stanju da preuzmu proizvodnju i preusmere je prema ljudskim potrebama, a ne prema profitu.“³ Oni dodatno ističu: „Kada govorimo o sindikalizmu, pod tim podrazumevamo revolucionarni sindikalni pokret sposoban za širok opseg taktika i akcija: sindikalizam ne bi trebalo svesti samo na politiku osnivanja potpuno novih sindikata, jer mnogi sindikalistički sindikati stvoreni su kroz preuzimanje i revolucionisanje već postojećih sindikata.“⁴

Šmit i van der Valt sindikalizam vide kao deo široke anarhističke tradicije i smatraju da to važi za obe glavne varijacije sindikalizma: anarhosindikalizam i revolucionarni sindikalizam. Ovi autori anarhosindikalizam definišu kao onaj sindikalizam koji sebe otvoreno smešta u anarhističku tradiciju, a za razliku od toga, revolucionarni sindikalizam ne pravi ovu otvorenu vezu sa anarhizmom. Po njima razlozi za to mogu biti različiti: neznanje, taktičko negiranje veze sa anarhizmom, a neki revolucionarni sindikalisti mogu tvrditi i da su deo marksističke tradicije: „Kada koristimo termin sindikalizam bez prefiksa ili kvalifikacija, koristimo ga na inkluzivan način da bismo opisali sve vrste sindikalizma.“⁵ Ovi autori sindikalizam vide kao jednu od anarhističkih strategija, a njegove početke vezu-

³ Schmit, Michael; van der Walt, Lucien, *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Socialism*, Oakland, 2009, str. 7.

⁴ *Isto*, str. 9.

⁵ *Isto*, str.16.

ju direktno za Bakunjinove aktivnosti, koga smatraju i osnivačem anarhističkog pokreta kao takvog.

1. Nedeljko Divac i Sima Marković kao idejni zastupnici revolucionarnog sindikalizma

Kada je 1905. godine u sukobu sa grupom *Novo vreme*⁶ pobjedu odnelo ortodoksno marksističko⁷ rukovodstvo Srpske socijaldemokratske partije (SSDP), to nije bio i kraj sindikalističkih tendencija

⁶ *Novo vreme* – list i istoimena grupa koju su u oktobru 1904. pokrenuli opoziciono orijentisani članovi SSDP i drugi socijalisti, sa namerom da deluju kao partijska organizacija SSDP. Grupa je bila pod ključnim uticajem revolucionarno-sindikalističkih ideja Milorada Popovića (1875 – 1905), koji je bio i jedan od pokretača grupe.

⁷ Pod ortodoksnim marksizmom se najčešće podrazumeva zvanična ideološka linija Druge internacionale. Ovu liniju je prvenstveno odredila nemačka Socijaldemokratska partija i formulisala je u svom *erfurtskom* programu, usvojenom 1891. godine. Taj program predstavljao je raskid sa pređašnjim *gotskim* programom, koji je bio iznuđen kompromisom sa marksistima konkurentskom strujom Lasalovih sledbenika. Erfurtski program je u celosti bio formulisam pod uticajem *ajzenahovaca*, to jest, marksističkog krila partije. Ovo krilo su predvodili Vilhelm Libkneht i August Bebel, a glavni teoretičar je bio Karl Kauci. Posle Marksove smrti 1883, navedeni predvodnici nemačke socijaldemokratije nastavili su da sa Engelsom rade na formulisanoj onoga što će postati poznato pod imenom ortodoksnog marksizma, a to je upravo period u kom će Engels marksističku ideju formulisati na eksplicitnije reformistički i etatistički način. Posle Engelsove smrti, i nakon što je Bernštajn postao zagovornik tzv. revizionizma, Kauci je postao glavni teoretičar i čuvar ortodoksnog marksizma. Preme Kolakovskom, Kauci nije bio ortodoksan u tom smislu da je osećao obavezu da brani svaku misao koju su Marks i Engels izrazili, već tako što je „marksizam kao teorija i metod istorijskog istraživanja bio jedini sistem kog je on smatrao validnim za analizu društvenog fenomena, i protivio se svim pokušajima da se marksistička teorija obogati ili zameni elementima iz bilo kog drugog izvora, osim darvinizma.“ (Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism*, II, Oxford, 1978, str. 31.)

peti. Ortodoksija je čvrsta i nepokolebljiva. Ludorije moraju ostati ludorije.“⁸⁰

Ipak, i direktaši su se nekada postavljali kao branioci marksističke ortodoksije, kao u slučaju zalaganja protiv primanja seljaka u partiju. Što se sa druge strane možda može tumačiti kao još jedan taktički potez usmeren protiv jačanja partije, nasuprot sindikatima.

U knjizi *Srpski radnički pokret 1903 – 1914: Naličje legende* (Zagreb, 1989), Mira Bogdanović piše o onome što ona naziva „anarhističkim“ sklonostima srpskog zanatlijskog radništva toga vremena: „Haotičnost štrajkovanja je do samoga Prvog svetskog rata bila glavna odlika sindikalnog pokreta u akciji, bez obzira na sve napore partije i GRS da ga drugačije usmeri. Ta činjenica ujedno pokazuje i elementarnu snagu i nedisciplinovanost bar jednog dela zanatlijskog radništva koje ne priznaje ni boga ni gospodara i otima se svakom usmeravanju i racionalnom ubeđivanju.“⁸¹ Bogdanović to potkrepljuje i citatom jednog „spoljnog posmatrača“ iz 1922: „Duha je sada više protestno-negirajućeg, više anarhističkog, nego socijalističkog...“⁸²

Ove ocene se u izvesnoj meri uklapaju u već izneta mišljenja samih predvodnika ortodoksno marksističkog vođstva SSDP, o sklonostima mase ka anarhizmu i nužnosti da se ona usmeri ka *ispravnoj* politici rukovodstva partije. Ali Bogdanović smatra da opasnost koju je predstavljala „šaćica doktrinarnih anarhista“ nije bila u srazmeri sa žestinom socijaldemokratske reakcije na anarhizam: „Ta preterana reakcija se može objasniti samo izvesnim nagnjanjem jednog dela zanatlijskog radništva svojstvima koja se smatraju anarhističkim: nedostatku discipline, neorganizovanosti, negiranju vođstva itd.“⁸³ Ipak, nije samo „nedisciplinovanost“, to jest, odbijanje dela radništva da sledi upute rukovodstva SSDP, utica-

⁸⁰ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, str. 144.

⁸¹ Bogdanović, Mira, *Srpski radnički pokret 1903-1914: naličje legende*, Zagreb, 1989, str. 297.

⁸² *Isto*, str. 297.

⁸³ *Isto*, str. 298.

To je sve dovelo do izvesne popularnosti pojedinih direktaša. Tako Ješić navodi: „Divac je 1907. godine uživao veliku popularnost kod radnika uključujući i članove Partije, u prvom redu zbog svog borbenog raspoloženja i zalaganja za direktne akcije (...) Na skupštini beogradskih partijskih organizacija 13. maja 1907. Divac je izabran za delegata za Peti partijski kongres najvećim brojem glasova. Po broju glasova za njim su ostali: Dušan Popović, Tasa Milojević i drugi.“⁷⁸

U prilog teze o borbenom raspoloženju radništva najviše govori broj i karakter vođenih štrajkova u tom periodu: od 1907. do 1910. vođeno je oko 140 štrajkova.⁷⁹

Mislim da se iz navedenog može zaključiti da su direktaši, i revolucionarni principi za koje su se zalagali, bili deo jednog šireg trenda, tada prisutnog u Srbiji, u koji su spadali i anarhisti, ali i, pre svega, borbeni proleterijat kod kog je prevladalo mišljenje da su borbeni štrajkovi osnovni način pregovaranja sa poslodavcima o uslovima rada i visinama nadnica. Za revolucionarne sindikaliste to je bio i osnovni način revolucionarne borbe, i put ka stvaranju komunističkog društva. Ova perspektiva se unutar radničkog pokreta oštro sukobila sa ortodoksno marksističkom perspektivom autoritarno nastrojenog rukovodstva SSDP. Po toj ortodoksno marksističkoj viziji, Srbiji je predstojio dug put industrijskog i kapitalističkog razvoja, za vreme kog bi rukovodstvo partije na sebe preuzelo centralističko upravljanje celim radničkim pokretom, pre svega kroz parlamentarizam, a u krajnjoj meri i kroz legalne i centralizovane radničke štrajkove.

Ovakva vizija nije trpela suprotna mišljenja, kako je to Lapčević formulisao u pismu Tucoviću, a u vezi sa polemikom sa sindikalističkom redakcijom *Radnika*: „Svi pokušaji da se u pokret unese nešto drugo, a ne ono osveštano u Jevanđelju Marksizma, neće us-

⁷⁸ Ješić, *n.d.*, str. 97.

⁷⁹ Vinaver, *n.d.* str. 53.

u ovoj partiji. Naprotiv, ubrzo se formirala nova unutarpartijska sindikalistička struja koja se, pored teorijskog izlaganja svojih sindikalističkih stavova, posvetila i sindikalističkoj praksi. Zbog insistiranja na primeni direktne akcije kao osnovnog metoda revolucionarne borbe kog proleterijat ima na raspolaganju, pripadnici ove struje su i dobili neformalni naziv *direktaši*. Dakle, zalaganje za direktnu akciju u slučaju direktaša nije bilo samo mrtvo slovo na papiru, već i praksa koja je rezultovala ozbiljnim sukobom sa državom, kao i novim unutarpartijskim raspravama i tenzijama.

Kao direktaški ideolozi izdvajaju se dvojica ljudi: Nedeljko Divac i Sima Marković.

Nedeljko Divac (1883 - 1964) je pre dolaska na studije u Beograd bio učenik Kragujevačke i Užičke gimnazije. Upravo je školovanje u Užicu iniciralo njegovu socijalističku uverenja. Naime, Užička gimnazija je bila poznata kao rasadnik socijalističkih ideja i u njoj je postojala aktivna đачka socijalistička grupa. I veći deo pripadnika ortodoksno marksističke grupe SSDP-a bili su ili bivši đaci ove škole ili su potekli iz užičkog kraja. Među njima su Lapčević, Tucović, Popović, Kaclerović, Topalović... Divac će kasnije postati poznati biolog, autor knjiga i udžbenika iz ove oblasti, prevodilac najznačajnijih dela Čarlsa Darvina i univerzitetski profesor.

On je 1906. godine postao saradnik teorijskog socijalističkog časopisa *Život*. Ovaj časopis je, uz odobrenje partije, prethodne godine pokrenuo Velja Stojanović. Partija nije lako dala odobrenje i sa nenaklonošću je gledala na izlaženje časopisa. *Život* je postao mesto okupljanja svih onih članova partije koji su se zalagali za decentralizaciju partije i sindikata, ali koji su imali međusobno različita shvatanja socijalizma. Tako da iako redakcija časopisa nije bila sindikalističkih uverenja, *Život* je bio otvoren i za Divčeve sindikalistički obojene tekstove i prevode. U časopisu je 1906. godine objavljen Divčev prevod teksta Sergija Panuncija *Sindikalistički socijalizam ili individuacija socijalizma*, a uporedo je u nastavcima objavljen i Divčev tekst *Vrednost radničkih štrajkova*.

U ovom tekstu Divac iznosi bazične sindikalističke stavove. Ističe da je štrajk osnovni i najvažniji borbeni metod proletarijata i oblik direktne akcije. Po njemu je štrajk najizrazitiji oblik direktne akcije. Smatra da se prelazak iz kapitalističkog u komunističko društvo može ostvariti jedino nasilnim putem, ali i da će pre konačnog klasnog sukoba postojati niz prethodnih sukoba u kojima će učestvovati, ako ne cela radnička klasa, onda jezgro ove klase. U tim sukobima radnička klasa izgrađuje svest o potrebi solidarnosti i različiti delovi radničke klase postaju čvršće vezani i upućeni na celinu klase. Tako je generalni štrajk sa jedne strane metod klasne borbe, a sa druge oblik socijalne revolucije - štrajkom se i obezbeđuju trenutne potrebe proletarijata i realizuje krajnji cilj revolucije: komunističko društvo. Kada je svest radništva na visokom nivou svaki štrajk može prerasti u generalni, a posledica najrazvijenije svesti proletarijata biće simultano organizovanje generalnog štrajka u više zemalja, koji će okončati vladavinu kapitalizma.

Osim izlaganja osnova sindikalizma, Divac kritikuje revizionističke marksiste i socijaldemokrate (to jest, ortodoksne marksiste). I dok revizionističku poziciju u određenom smislu smatra doslednom, jer je njihov negativan stav prema direktnoj akciji i generalnom štrajku, kao prema anarhističkim zabludama, logičan ako se uzme u obzir da revizionisti smatraju da će se prelazak u komunističko društvo ostvariti mirnim putem, pa su prema tome poklonici parlamentarizma, Divac sa druge strane socijaldemokratsku poziciju smatra nedorečenom i protivrečnom. Po njemu, socijaldemokrati sa jedne strane prihvataju parlamentarnu borbu, ali sa druge strane ne veruju da će ona dovesti do socijalne revolucije. Ipak, oni odbijaju shvatanje po kom je generalni štrajk oblik revolucije. Zbog toga Divac socijaldemokratsko gledište smatra neodređenim, oni po njemu ne iznose na koji način će socijalna revolucija biti izvršena, već samo da neće ni organizovanjem generalnog štrajka

⁸ Ješić, Rafajlo, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914”, *Tokovi revolucije*, 4/1969, Beograd, 1969, str. 95.

ga po njegovom klasnom položaju izjednačuju sa lumpenproletarijatom, a da, u svakom slučaju kod svakog čoveka iz radnog naroda stvaraju sokačku ideologiju (...) To nije taktika ni Dragiša Lapčevića, ni Nedeljka Divca, ni Živka Topalovića, nego je, glavnim delom, taktika koju nam je sugerirao pretežni deo tadašnjeg našeg pokreta koji je bio lumpenproleterski.“⁷¹ Na četvrtom kongresu SSDP je zaključeno: „Jedna rđava strana kod naših sindikalno organizovanih drugova jeste ta što većina od njih misli da je sindikalna borba glavna stvar, a politička sporedna.“⁷² Već sam pomenuo Tucovićevu konstataciju da je „masa sklona anarhizmu, i da je treba izvesti na pravi put“. On u pismu Lapčeviću, u istom duhu dodaje: „Otu da je ceo naš pokret dobio oreol više štrajkačkog nego društvenog, socijalističkog. A rđave posledice te jednostranosti ispoljile su se u više mahova, bojim se da se one još više ne ispolje. Mi smo se, čini mi se, jedared u privatnom razgovoru složili da nam je masa nesocijalistička, e, kad je tako, treba je oslobađati onog štrajkačkog fanatizma i tarifskog fetišizma koji bacaju u zasenak svako drugo uverenje.“⁷³ Vinaver konstatuje da se u rukovodstvu smatralo da treba „izaći pred poslodavca s preciznom i realnom tarifom, koju bi samo u krajnjem slučaju potpomogao energični štrajk.“⁷⁴ A kako isti autor navodi: „Živko Topalović, jedan od aktivista, smatrao je da nekim radnicima kao da čini zadovoljstvo da štrajkuju.“⁷⁵ Nekvalifikovani radnici su poručivali: „stalno se spremajmo za štrajkove, uvek smo gotovi za štrajk.“⁷⁶ A Lapčević je isticao zabrinutost da će zbog nerešenog radničkog pitanja stalno izbijati štrajkovi, „pa će stranci izgubiti interesovanje da investiraju svoje toliko željene kapitale.“⁷⁷

⁷¹ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, str. 119.

⁷² R. Ješić, *n.d.*, str. 109.

⁷³ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, str. 146-147.

⁷⁴ Vinaver, *n.d.* str., 23.

⁷⁵ *Isto*, str., 24.

⁷⁶ *Isto*, str., 35.

⁷⁷ *Isto*, str., 37.

lucinarna zbivanja u Rusiji 1905. godine. Vukomanović smatra da su direktaši prihvatili osnovne koncepcije francuskih revolucionarnih sindikalista, a pre svega Žorža Sorela.⁶⁹ U saglasnosti sa tim i Milan Subotić smatra da su direktaši pripadali onom delu revolucionarno-sindikalističkog pokreta za kog je revolucionarni sindikalizam u skladu sa Sorelovim stavom bio *povratak Marksovom duhu*: „Dakle, jedan deo sindikalističkog pokreta, po sopstvenom razumevanju, predstavlja interpretaciju i primenu Marksove teorije u skladu sa postojećim društvenim prilikama početkom ovoga veka.“⁷⁰

Mislim da se, koristeći se tipologijom i definicijama koje daju Šmit i van der Valt, direktaši mogu oceniti kao revolucionarni sindikalisti, to jest, kao oni sindikalisti koji sebe ne vezuju eksplicitno za anarhističku tradiciju (bilo iz taktičkih razloga, ili zato što nisu svesni veze sa tom tradicijom) i koji sebe čak mogu videti kao pripadnike marksističke tradicije, ali koji po svojim karakteristikama jasno pripadaju sindikalističkom pravcu: zahtevi za decentralizaciju i federalističko uređenje sindikata uz punu autonomiju lokalnih sindikalnih grupa, isticanje direktne akcije i generalnog štrajka kao osnovnih vidova revolucionarne borbe, a revolucionarnih sindikata kao osnovnih organizacija koje proletarijat ima na raspolaganju u klasnoj borbi za stvaranje komunističkog društva, i ideja da sindikati ne treba da se bave samo ekonomskim, već i svim klasnim, to jest i političkim pitanjima

Osim toga, mislim da je bitno istaći da je razlog zbog kog su direktaške ideje imale izvesnog uticaja, i stoga bile smetnja za ortodoksno marksističko vođstvo SSDP, jeste borbeno raspoloženje tadašnjeg radništva u Srbiji. O tome, osim primera koje sam već naveo, svedoče i izjave ortodoksnih marksista. Dušan Popović je tako konstatovao: „Naš proleterski elemenat živi pretežnim delom pod socijalnim i ekonomskim pogodnima koje su toliko mizerne da

⁶⁹ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 116

⁷⁰ Subotić, Milan, „Anarhosindikalizam u Srbiji“, *Pitanja*, 3-4/1988, Zagreb, 1988, str. 55

ni učešćem u parlamentarnoj borbi, koju inače podržavaju. Ješić stoga smatra da se Divac „u oceni vrednosti generalnog štrajka približio anarhisti Cicvariću dokazujući da je generalni štrajk u stvari revolucija ili bar njen početak.“⁸

Sima Marković (1888 - 1939) je 1907. godine završio Kragujevačku gimnaziju i zatim upisao studije matematike u Beogradu. Kasnije je postao prvo srednjoškolski profesor matematike, a zatim i asistent i docent na Filozofskom fakultetu. Pedesetih godina Divac je o Markoviću napisao: „(...) bio je moj učenik i saradnik u sindikalnim organizacijama. Bio je svom dušom odan radničkoj stvari, što je potvrđivao i na delu, živeći sa radnicima i pomažući im posvednevno u njihovim sindikalnim poslovima.“⁹

Sima Marković je svoje sindikalističke stavove inicijalno obznanio 1908. godine u listu *Radnik*, organu kragujevačke organizacije SSDP. Objavljivanje tog prvog nepotpisanog sindikalistički obojenog teksta, kao i sličnih tekstova objavljenih u narednim brojevima *Radnika*, odmah je rezultovalo zaoštrenom debatom između redakcija *Radnika* i *Radničkih novina*.

Objavljivanje teksta bilo je posledica položaja kog je direktaška struja ostvarila u redakciji *Radnika*, ali i u upravi kragujevačke partijske organizacije, dok sam Marković u trenutku objavljivanja teksta i polemike koja je usledila nije ni bio član partije, već je to postao dva meseca kasnije, po odlasku u Beograd. Glavni urednik *Radnika* nominalno je bio Triša Kaclerović, istaknuti predstavnik ortodoksno marksističke grupe, ali on je 18. maja izabran za poslanika, pa je često odsustvovao zbog obaveza koje je imao u Beogradu. Ovo njegovo često odsustvovanje iskoristila je redakcija *Radnika* za objavljivanje sindikalističkih tekstova i jačanje svojih pozicija u lokalnoj organizaciji.

U tekstu naslovljenom *U čemu je značaj i snaga sindikata* (koji je objavljen u *Radniku* od 26. 07. 1908.) Marković još eksplicitnije od

⁹ Divac, Nedeljko, „Povodom jednog članka o Dimitriju Tucoviću“, *Književnost*, 10/1957, Beograd, 1957, str. 383.

Divca izlaže revolucionarno-sindikalističko gledište. On sindikate smatra organizacijama radnika koje se svojom svakodnevnom bor-
bom, kroz direktne akcije, za poboljšanje položaja radničke klase, pripremaju i osposobljavaju za izvršenje svog kranjeg cilja. Dakle, on ističe da borba za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase nije jedini i glavni cilj sindikata. Marković piše: „Poboljšanje uslova za rad i život nije cilj nego sredstvo, ali sredstvo koje je neophodno potrebno da bi se sindikati mogli pripremiti i osposobiti za izvršenje krajnjeg cilja svoga – za radničku revoluciju. Radnička revolucija – to je kranji cilj. To je uzvišeni zadatak, koji je istorijski društveni razvitak namenio revolucionarnim socijalističkim sindikatima (...) Jer će samo snažni, moćni, revolucionarni sindikati biti u stanju i da poboljšaju uslove za rad i život radničkoj klasi u današnjem društvu, a tako isto da unište kapitalistički režim i zasnuju novo komunističko društvo.“¹⁰

Redakcija *Radničkih novina* i njen glavni urednik Dimitrije Tucović reagovali su već 29. 07. 1908, objavljivanjem teksta *Kukavičino jajce*. *Radničke novine* optužuju autora spornog teksta da je on zapravo samo izmenio tekst koji je *Radniku* poslao Dragiša Lapčević, tako što je u njega ubacio anarhosindikalističke ideje i koncepte. *Radničke novine* osuđuju taj postupak kao „podmetanje kukavičinih jajca u socijalističko gnezdo“ i opominju redakciju da su takvi postupci i tekstovi takve sadržine nedopustivi u jednom partijskom organu. Redakcija *Radnika* je odgovorila u broju od 6. avgusta 1908. godine, braneći sadržaj spornog teksta i izjavljujući da je taj tekst u potpunosti socijalistički i marksistički. Redakcija posebno negira tvrdnju *Radničkih novina* da je pravi autor teksta Dragiša Lapčević. To je u pismu upućenom Tucoviću indirektno potvrdio i sam Lapčević (koji je inicijalno optužio kragujevčane da su prepravili njegov tekst): „Sima Marković mi je pisao: da ono i nije moj članak, već njegov. Mene se, opet, sve čini da sam ga ja pisao i poslao,

¹⁰ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, Beograd, 1979, str. 190.

da se predlog Saveza mlinarsko-pekarskih radnika o izmeni pravila Glavnog radničkog saveza ne stavlja na dnevni red.“⁶⁵

Na Vanrednom kongresu SSDP 1912. godine, direktaši su bili dovedeni, ili su sebe doveli, u prividno paradoksalan položaj. Tada je Pavle Pavlović predložio da se na nameru vlasti da izmeni odredbe Zakona od radnjama na štetu radnika odgovori „najoštrijim merama uključujući i štrajk masa“. Protiv ovog predloga ustali su upravo pripadnici direktaške struje, tvrdeći da za tako nešto ne postoje uslovi i da Partija nije u stanju da izvede takav štrajk. Pavlović je to tumačio direktaškom namerom „da se onemogući unošenje revolucionarne sadržine u jednu partijsku akciju.“⁶⁶ Drugačije rečeno, direktaši su želeli da osujete još jedan pokušaj proširivanja partijske kontrole nad onim što su oni smatrali sindikalnim pitanjima, ali ova situacija dobro ilustruje praktično-idejne teškoće i nedoslednosti revolucionarno-sindikalističkog delovanja u partijskim okvirima.

Zaključak

Delovanje direktaša je različito ocenjivano. Miodrag Protić to delovanje nepotkrepljeno izjednačava u potpunosti sa anarhosindikalizmom, a Divca i Markovića ocenjuje kao otvorene zastupnike tih ideja, za razliku od Milorada Popovića, koji je svoj anarhosindikalizam prikrivao.⁶⁷ Rafajlo Ješić direktaše smatra levom, sindikalističkom strujom, koja je: „nastala kao produžetak sindikalističkih konceptija novovremenske opozicije, anarhističke agitacije i uticaja“⁶⁸, kao i da su značajan podsticaj direktaškom delovanju dala revo-

⁶⁵ Hasanagić, Edib (ur.), *Sindikalni pokret u Srbiji (1903-1919)*, Beograd, 1958, str. 409-410.

⁶⁶ R. Ješić, *n.d.*, str. 105.

⁶⁷ Protić, Miodrag, „Dimitrije Tucović i anarhosindikalisti u Srpskom radničkom pokretu“, *Književnost*, 2/1958, Beograd, 1958, str. 137-153.

⁶⁸ R. Ješić, *n.d.*, str. 92

pokret.“⁶² Na istom kongresu Blagoje Bračinac je optužio direktaše za održavanje veza sa anarhistima: „Kad se ulazi u partiju treba raditi za nju, a ne postojano se boriti protiv nje i ići na anarhističke sastanke. Ne može se biti jednom nogom u partiji, a drugom u anarhizmu.“⁶³

Iste, 1911. godine, održan je šesti kongres GRS na kom je Knežević ispred Saveza mlinarsko-pekarskih radnika predložio izmene pravila GRS. Predloženo je da se kao zadatak GRS između ostalog definiše ne samo potpomaganje ekonomskih radničkih zahteva već i svih klasnih radničkih zahteva. „To znači da su se predlagачi zalagali da Savez preuzme na sebe i vođenje političke borbe proletarijata, odnosno zadatke, ili deo zadataka koje je imala radnička politička partija.“⁶⁴ Ovaj predlog nije ni uvršten u dnevni red. O tome je u zapisniku sa kongresa zabeleženo ovo: „Izvestilac saopštava da je odbor mišljenja da predlog Saveza mlinarsko-pekarskih radnika o izmeni pravila ne treba stavljati na dnevni red zbog toga što predložene izmene ne odgovaraju pojavljenim potrebama sindikalnog pokreta i što ne odgovaraju centralističkom sistemu koji je sproveden kroz naš sindikalni organizacioni život. Drug V. Knežević govori u korist predloženih izmena. Traži da se ovaj predlog stavi na dnevni red i protestuje što se svi predlozi Saveza mlinarsko-pekarskih radnika odbijaju – pita izvestioca otkuda to dolazi. Izvestilac mu odgovara da se ovaj predlog kao i ranije odbija zbog toga što ide na to da mesto centralističkog zavede decentralistički sistem u sindikalnom pokretu. Međutim, mi smo to pitanje, kad je bilo potrebno, rešili, i danas ceo pokret, sem možda Saveza mlinarsko-pekarskih radnika i njegovog delegata druga V. Kneževića, stoji na centralističkom sistemu. Posle ovoga obaveštenja, a sa izuzetkom četiri delegata, kongres rešava: *da se predloženi dnevni red primi, a*

⁶² Isto, str. 104-105.

⁶³ Isto, str. 105.

⁶⁴ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 273.

jer sam tih dana o tome mislio, čak mi se izvesne reči čine moje. Uostalom kako bilo da bilo, bilo da je prepravio moj članak, bilo da je njegov, ono je neloyalnost. Onako se ne piše u jednome organu partije i u listu u kome saraduju partijski ljudi, i saraduju još pod pretpostavkom: da se pored njihovih i uz njihove radove ne mogu propovedati suprotni pravci.“¹¹ Polemika između *Radnika* i *Radničkih novina* se nastavila i kulminirala je sredinom avgusta 1908. godine. Triša Kaclerović je pokušao da iskoristi svoj autoritet i smiri situaciju, onemogućujući delovanje kragujevačke sindikalističke grupe i time promeni način pisanja lista i prekine polemiku. Kako je u tome bio neuspešan, 13. avgusta je podneo ostavku na funkciju urednika i člana redakcije *Radnika*. Mladen Vukomanović u tom pogledu zaključuje: „Činjenica da Kaclerović, uprkos ogromnog ugleda i autoriteta, nije uspeo da sredi stanje u Kragujevcu, nedvosmisleno upućuje na zaključak da je opoziciona grupa bila našla jaču podršku u rukovodstvu tamošnjih radničkih organizacija.“¹²

Posle Kaclerovićeve ostavke usledila je i reakcija Glavne partijske uprave, koja je 18. avgusta 1908. odlučila „da sekretar Partije piše Mesnoj partijskoj organizaciji u Kragujevac i da im skrene pažnju na nezgodne posledice ovakvog rada, kakav je počeo u radničkom pokretu tamo.“¹³ Pošto kragujevačka partijska organizacija na ovo nije dala nikakav odgovor, Tucović je referisao o tome na sednici Glavne partijske uprave 25. avgusta, kao i o tome da *Radnik* i dalje piše protiv partije. Usledila je još jedna, ovoga puta oštrija reakcija: „Očekuje se od tamošnje organizacije i drugova da stanu na put dosadašnjem načinu pisanja, kako ne bi morala sama Partijska uprava to činiti“, i ova odluka je objavljena u *Radničkim novinama*.¹⁴ Na sledećoj sednici Tucović je odbio predlog Luke Pavićevića da lično ode u Kragujevac i tamo na zajedničkoj sednici lokalnog sindikalnog veća i partijske organizacije „likvidira“ opoziciju, jer

¹¹ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, Titovo Užice, 1974, str. 136.

¹² Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 192.

¹³ R. Ješić, *n.d.*, str. 99.

¹⁴ Isto, str. 99.

je smatrao da je u tom trenutku bilo najbolje rešiti situaciju na lokalnom nivou. Tucović je smatrao da Glavna partijska uprava ne treba da se direktno umeša u obračunavanje sa kragujevačkim sindikalistima sve dok se i skupština lokalne partijske organizacije ne solidariše sa svojom upravom, a on je predvideo da se to neće desiti. I zaista, na vanrednoj sednici skupštine kragujevačke partijske organizacije, posle duge i burne rasprave doneta je odluka da se smeni redakcija *Radnika*. Posle ove odluke uprava lokalne partijske organizacije podnela je ostavku, a predsednik mesne organizacije i glavni urednik *Radnika* postao je Triša Kaclerović, pa su u upravu i redakciju izabrani novi ljudi.

Marković je 1908. godine u listu *Socijalist* objavio tekst *Osmočasovni radni dan*. Ovaj list je izdavala grupa reformistički orijentisanih članova SSDP, ali bez obzira na to usmerenje, ova grupacija je bila raspoložena da na stranicama svog lista objavljuje i drugačija mišljenja. Ista grupa je ranije izdavala list *Život* u kom je Divac objavio svoj tekst u nastavcima. Marković u ovom tekstu ponovo ističe značaj „neposredne borbe sindikalnih organizacija sa poslodavcima“ i za revolucionarne sindikate tvrdi da su „jedino i najmoćnije oružje za ekonomsko oslobođenje radničke klase.“¹⁵

2. Delovanje *direktaša* u radničkom i socijalističkom pokretu Srbije

Važno je istaći da je Divac svoju privrženost metodu direktne akcije iskazao u praksi nekoliko meseci pre teorijske elaboracije svojih stavova u listu *Život*. Naime, on je 31. marta (na Veliki petak) 1906. godine učestvovao u velikom radničkom zboru u Beogradu

¹⁵ R. Ješić, *n.d.*, str. 63.

su opet založio za decentralizaciju partije, ali su Lapčević i Tucović intervenisali i oba predloga su odbijena.

Na osmom kongresu partije, 1910. godine, direktaši Vasa Knežević i Vlajko Martinović su se usprotivili predlogu o jednoj centralnoj instanci. Ovaj predlog Dimitrija Tucovića između ostalog predviđao je zajedničke sednice Glavne partijske uprave i uprave Glavnog radničkog saveza, kao i to da Glavna partijska uprava bira dva člana uprave Glavnog radničkog saveza i obrnuto. Isti takvi odnosi naloženi su i lokalnim partijskim i sindikalnim organizacijama. Uvedena je i mogućnost da se partijski i sindikalni kongresi održavaju istovremno i sa istim delegatima.

Tokom devetog kongresa partije, 1911. godine, Knežević je optužio partijsku upravu da zavodi diktaturu i da kao anarhiste ili sindikaliste anatemiše sve one koji kritikuju njen rad. Konkretno, optužio je upravu da se nije konsultovala sa partijskim i sindikalnim većem prilikom kupovine Narodnog socijalističkog doma i pokretanja lista *Borba*. Tim kritikama su se priključili i Divac i Martinović. Divac je optužio upravu za netoleranciju prema neistomišljenicima: „Divac je uzimajući kao primer *jedno sindikalno veće sa svojim posledicama*, kritikovao stav rukovodstva pokreta prema opoziciji i njihovom povezivanju sa anarhističkim ideologom Krstom Cicvarićem.⁶⁰ Kao i Knežević pre njega, govorio je i o preteranom primanju seljaka u partiju, što je po njima menjalo strukturu partije i ugrožavalo njen proleterski karakter, jer je po Divcu „teško izmeniti psihologiju i ideologiju članova seoskih organizacija.“⁶¹ Tucović je u svom odgovoru optužio direktaše da se u partiju učlanjuju, ne da bi je snažili, već da bi sačuvali sindikate od „uobražene opasnosti od Partije“, ipak, nasuprot tome konstatovao je da oni i nisu sindikalisti, pošto u tom slučaju „ne bi bili članovi Partije“, konstatujući na kraju da bi autonomija lokalnih partijskih i sindikalnih organizacija, za koju su se direktaši zalagali, „za 24 sata upropastila čitav

⁶⁰ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 272.

⁶¹ R. Ješić, *n.d.*, str. 104.

je kasno dala uputstva za vođenje štrajka, dok je Rajko Stefanović izrazio nezadovoljstvo što je štampan plakat o prestanku štrajka. Na ove kritike niko iz partijske uprave nije odgovorio.⁵⁷

Na petom kongresu GRS (29. -31. mart 1908) Savez opančarskih i Savez mlinarsko-pekararskih radnika predložili su pokretanja sindikalnog lista koji bi bio organ GRS. Savez mlinarsko-pekararskih radnika je predložio i revidiranje odluke uprava GRS i SSDP o bojkotima. Oba predloga bila su na liniji direktaške sindikalističke opozicije (Vasa Knežević je bio aktivan u Savezu mlinarsko-pekararskih radnika) i oba su odbijena posle diskusije o kojoj nisu sačuvani podaci.

Za Šesti kongres SSDP direktaši su planirali da podrže predlog izmene statuta koji je ponudila partijska organizacija Vračar, na čijem se čelu nalazio Milan M. Radovanović koji je bio veoma aktivan u novovremenskoj sindikalističkoj opoziciji iz 1904. godine. Po ovom predlogu lokalne partijske organizacije bi dobile veću autonomiju, a članovima partije dozvolilo bi se pokretanje privatnih listova. Međutim, na šestom kongresu partije (13-15. april 1908) na Tucovićeve intervenciju usvajanje statuta je odloženo na godinu dana.

Početak 1909. godine Tucović je, predlažući na sednici Glavne partijske uprave dnevni red za Sedmi kongres partije, rekao da „Mnogi radnici i agitatori nisu podobni za vođenje partijske agitacije“, kao i da „negiranje Partije i partijske borbe na dnevnom je redu među radnicima“.⁵⁸ U toku sedmog kongresa SSDP 1909. godine, Divac je kritikovao član 2. novog statuta partije, koji je govorio da član partije može biti svako „ko usvaja program, statut i taktiku Partije“, smatrajući da reč „taktika“ treba izbaciti iz teksta, pošto po njemu „ta odredba može dati mogućnosti za gonjenja drugova koji bi se u shvatanju stvari razmimoilazili.“⁵⁹ Divac se na istom kogre-

⁵⁷ Isto, str. 123.

⁵⁸ Isto, str. 133.

⁵⁹ Isto, str. 103.

povodom štrajka radnika kanalizacije. Zbor je okupio veliki broj radnika, po proceni Dragiše Lapčevića oko pet-šest hiljada. Tada je došlo do sukoba radnika sa komitama koje je predvodio Kosta Pećanac. Bio je to odgovor na državno nasilje protiv radnika koje su sprovodili komiti i policija. Žandarmerija je pucala na radnike, i nekoliko radnika je ranjeno. Izgleda da je i sa radničke strane odgovoreno na ovo, pa je Divac kasnije bio optužen da je pucao iz revolvera na komite, to jest za dva pokušaja ubistva. Situacija je bila potpuno van kontrole, pa su se na licu mesta pojavili upravnik grada Beograda i ministar Pavićević. Na kraju je došao i Lapčević koji je uspeo da smiri radnike. Divac je pobjegao u Zemun, ali je u maju izručen srpskoj policiji.¹⁶ Mladen Vukomanović piše da se zbor završio u potpunom redu, i da je posle zbora jedna grupa radnika otišla u kafanu „Dva šumadinca“ u kojoj su se u tom trenutku nalazili Kosta Pećanac i grupa naoružanih komita. U istoj kafani su komite 29. marta „isprebijali na mrtvo dvojicu radnika“. Ubrzo je došlo do prepirke i sukoba između komita i radnika, pa su komite uz pomoć oružja isterale radnike iz kafane. To je razbesnelo radnike koji su zatim počeli da se u velikom broju skupljaju ispred kafane. Komite su pucale u radnike i pri tom ubili jednog radnika, teže ranili sedam, a lakše ranjenih radnika je bilo mnogo više. „Vest o krvoproliću brzo se pronela Beogradom, pa su radnici iz svih delova grada masovno krenuli na mesto sukoba. U međuvremenu policija je blokirala prilaze kafani „Dva šumadinca“.“¹⁷

Lapčević u pismu Tucoviću ovako opisuje taj događaj i njegov kontekst: „Sukobi su se između radnika i komita svaki dan dešavali. Iako se moglo slutiti da će komite počinuti nesreće, nismo se nadali da će to biti baš na V. Petak (...) Kad stignemo imamo šta i videti: 5-6 hiljada radnika, van sebe od razjarenosti, i žandarmedija spremna da ospe plotune. Pre našeg dolaska je već bilo pucanje. U

¹⁶ Vinaver, Vuk, „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, 6/1964, Beograd, 1964, str. 31.

¹⁷ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 121.

tom momentu sam shvatio situaciju ovako: ako se ne otkloni masa – pogibija će biti užasna i preneće se na ceo Beograd (...) Divac je pre moga dolaska držao nekakav govor, koji je policija na svoj način protumačila, optužila ga i on je sada u hapsi. Ali, uveren sam da će na sudu biti pušten. Sva se istraga vodi tako da se komite oslobode, a da se radnici okrive. Ali ja ću se postarati da se taj plan razbije.“¹⁸

Uz direktašku struju se osim Divca i Markovića vezuje više ljudi: Vasa Knežević koji je pre nego što je postao član SSDP bio aktivan u anarhističkoj grupi oko Krste Cicvarića, ali je i po učlanjenju u partiju ostao pristalica direktne akcije, dugogodišnji član uprave Saveza-mlinarsko pekarskih radnika; Vljako Martinović, aktivan u Savezu krojačkih radnika, koji je dao ključni doprinos usvajanju „anarhističke“ deklaracije na jednom radničkom zboru u Beogradu 1909. godine; Petar Stanković prijatelj i saradnik pokojnog Milorada Popovića koji je u vreme aktivnosti novovremenske opozicije na drugom kongresu SSDP izneo predlog o reorganizovanju partije na federalističkim osnovama, aktivan u Savezu molersko-farbarskih radnika; Milan Grojić, aktivan u Savezu tekstilnih i fabričkih radnika i radnica (Stanković i Grojić su posle napuštanja partije formirali anarhosindikalističku grupu); Kazimir Čaplja, aktivan u Savezu obalsko-nadničarskih radnika; Stanimir Vasić iz Saveza opančarskih radnika, itd.

Ali ono što karakteriše direktaše jeste da se pripadnici ove unutarpartijske sindikalističke struje nisu borili za visoke partijske funkcije, već da su bili posvećeni sindikalnoj borbi i radu u sindikatima. Osim toga, delom direktaške struje se mogu smatrati i anarhisti koji su bili članovi istih sindikalnih organizacija kao i direktaši, i koji su zajedno sa direktašima radili na sprovođenju revolucionarno-sindikalističke borbe. Ješić navodi da je sindikalistička struja imala znatnog uticaja u pet radničkih saveza.

¹⁸ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, str. 45

da odabir odgovarajuće taktike zavisi od tendencija društvenog razvoja, a ne od volje i osobina ljudi.

Pripadnici direktaške struje aktivno su učestvovali na bitnim skupovima radničkog pokreta. Ponekad su se u unutarpartijskim polemikama na istoj strani sa direktašima nalazili i reformistički orijentisani socijalisti (Dragiša Đurić, Velja Stojanović, Života Đurković, Nedeljko Kašanin), koji su se takođe zalagali za veću autonomiju lokalnih partijskih i sindikalnih organizacija i izvesnu decentralizaciju radničkog pokreta i smanjenje ovlašćena Glavne partijske uprave.

Četvrti sindikalni i peti partijski kongres održani su vreme *krize unutar pokreta* (2- 4. odnosno 22-24. aprila 1907). Shodno tome, kako piše Vukomanović, posebna pažnja je posvećena izboru delegata: „Cilj je bio sprečavanje uticaja manjeg broja pristalica direktaških i anarhističkih ideja, koji do duše nisu uspeli da preuzmu u svoje ruke ni jednu radničku organizaciju, ali su imali istomišljenike među pojedinim članovima. Zbog toga je sindikalno rukovodstvo preporučilo da se na kongres pošalju *najprogresivniji i najposobniji aktivisti, odnosno samo oni radnici koji će sa najviše razumevanja i ozbiljnosti ispuniti svoju delegatsku dužnost*. Pri izboru delegata skoro sve sindikalne organizacije držale su se ovih preporuka. Tako su na kongresu samo jedan delegat Družine tipografskih radnika i jedan predstavnik Udruženja knjigovezačkih radnika nastupili sa pozicija suprotnih liniji pokreta, odnosno suprotno načelnim stavovima usvojenim na prethodnim kongresima.“⁵⁴ Predstavnik knjigovezačkih radnika se izjasnio kao direktaš i po Vukomanoviću, preko njega „anarhisti su uspeli da proture izvesne svoje stavove.“⁵⁵

Na Petom kongresu SSDP Divac je kritikovao upravu partije što se nije dovoljno zauzela za čukarički štrajk,⁵⁶ i u tim kritikama nije ostao usamljen. Milan Mitrović je partijsku upravu kritikovao što

⁵⁴ *Isto*, str. 146.

⁵⁵ *Isto*, str. 47.

⁵⁶ R. Ješić, *n.d.*, str. 97.

ne može da bude bujan i silan, ali može i mora biti skoncentrisan i bistar – čist.⁵⁰ Sledeći ove Tucovićeve zaključke, koje je podržao i Dušan Popović, na ovoj sednici je doneto rešenje o regulisanju odnosa između Glavne partijske uprave i Glavnog radničkog saveza. U rešenju se ističe da: „za sve akcije (...) koje pokret ima da preduzima na polju političke borbe, Partija proletarijata, socijalna demokratija, ima da primi vođstvo i određuje taktiku.“⁵¹ Vukomanović smatra da je Tucović iskoristio spomenuti događaj da bi „(...) ojačao pozicije Partije u odnosu na Glavni radnički savez koji je, s obzirom na razvijenost sindikata, imao dominantan uticaj među radnicima i na određen način nastojao da očuva unutrašnju samostalnost u radu i ravnopravan tretman sa Glavnom partijskom upravom.“⁵² Po Vukomanoviću, Tucovićevo iznošenje ovih stavova i usvajanje rešenja koje je iz tih stavova proizišlo, predstavljaju završnu fazu u borbi za ostvarenje nove politike u odnosima između Glavne radničke uprave i Glavnog radničkog saveza: „Ta politika će Partiji obezbediti dominantan položaj, s obzirom na ulogu koju ona treba da ima po Marksovom učenju, u okviru celog radničkog pokreta i borbe za socijalizam.“ Stoga ovaj autor smatra je ovo bila „značajna i po mnogo čemu istorijska odluka.“⁵³ Tucović nakon ovoga finalizuje ovaj idejni obračun objavljivanjem teksta *Odricanje obaveza državi* u *Radničkim novinama* (od 15. 01. 1909). U tekstu se direktno osuđuje usvojena rezolucija na radničkom zboru i zaključuje da obavezu plaćanja poreza može odricati samo buržoazija, a da bi za radničku klasu to istovremeno značilo i odricanje od „jela, pića, života itd.“ Zatim se iznosi da bi odricanje vojne obaveze bilo upuštanje u sukob sa celim državnim aparatom koji će proletere u tom sukobu „bezobzirno kao insekte skršiti“. Ističe se da se odricanje vojne obaveze dozvoljava samo u revolucionarnim dobima, to jest,

⁵⁰ *Isto*, str. 101.

⁵¹ *Isto*, str. 101.

⁵² *Isto*, str. 187

⁵³ *Isto*, str. 187-188.

Vasa Knežević je u toku 1905. godine bio aktivan u anarhosindikalističkoj grupi okupljenoj oko Krste Cicvarića. Ova grupa, formalno nazvana Radnički klub *Jednakost*, je avgusta 1905. godine pokrenula list *Hleb i sloboda*, prvi anarhosindikalistički list za koji pouzdano znamo da je izlazio u Srbiji. Knežević je izabran za poslovodu organizacije, kao i za glavnog urednika lista. Ipak, država je ubrzo obratila pažnju na pisanje lista, pa je Knežević počeo da plaća novčane kazne, a zatim je zbog nemogućnosti da dalje plaća bio osuđen i na zatvorsku kaznu. Tako je list posle samo tri broja prestao da izlazi, a Knežević se posle izlaska iz zatvora sklonio u Valjevo, razočaran u Krstu Cicvarića i anarhistu Petra Munjića: „Munjić i Cicvarić nisu se o meni brinuli i prekinuli su samnom svaku vezu“.¹⁹ On se 1906. godine vratio u Beograd i postao aktivan u SSDP i Savezu mlinarsko-pekerskih radnika, kao istaknuti direktaš. Do kadrovskih preklapanja između direktaša i anarhosindikalista je uglavnom dolazilo kada su razočarani članovi SSDP – direktaši, napuštali partiju i osnivali anarhosindikalističke grupe. Slučaj Vase Kneževića, koji je prvo bio sa anarhosindikalistima, a posle toga aktivan kao direktaš u partiji i sindikalnom pokretu, je u tom smislu izuzetak.

I posle aktiviranja u partiji i sindikalnom pokretu, Kneževića su pratile optužbe da sledi anarhističku politiku. Jedan od primera za to je štrajk u Akcionarskom mlinu u Beogradu 1909. godine. Knežević je bio jedan od organizatora ovog štrajka, koji je pokrenut zbog nepristajanja uprave mlina da prihvati tarifu koju su predložili radnici. Svi radnici su stupili u štrajk, ali je uprava uz pomoć štrajkbrehera uspeła da ponovo pokrene proizvodnju. Tada su organizatori štrajka odlučili da objave bojkot brašna iz tog mlina, postave straže ispred mlina i prate sva kola koja razvoze brašno, i da zatim bojkotuju i hlebare koji ne pristanu da vrate brašno. Bojkot hlebara uglavnom nije bio uspešan, pošto većina njih nije bila obaveštena o bojkotu i njegovoj pozadini. Zbog toga su ljudi iz Sa-

¹⁹ R. Ješić, *n.d.*, str. 76.

veza mlinarsko-pekerskih radnika želeli da objave tekst bojkota u *Radničkim novinama*. Međutim, redakcija *Radničkih novina* odbila je da objavi tekst, zato što odluku o tome nisu donele centralne instance radničkog pokreta. Tada je došlo do oštre polemike između Glavne partijske uprave i Glavnog radničkog saveza (GRS) sa jedne strane i uprave Saveza mlinarsko-pekerskih radnika sa druge strane, prvenstveno sa Kneževićem: „oni su mene optuživali da u Savezu vodim anarho-direktašku politiku, koja dovodi i Savez i ceo pokret u nezgodne situacije; ja sam njih optuživao da ometaju akcije sindikata i kočie borbu radnika da bi zaštitili kapitaliste (...) Na kraju je sazvano Sindikalno veće da tu stvar proventilira. Namera je bila mene na tome veću izobličiti i kompromitovati, kao anarho-direktaša, štetnog za socijaldemokratski pokret.“²⁰ Tada je Albert Firt optužio Savez mlinarsko-pekerskih radnika da se u svojoj politici rukovodi idejama Krste Cicvarića i nanosi štetu pokretu, uvlačeći ga u štrajkove koji nemaju izgleda za uspeh. „Na kraju je, povišujući glas, dodao: da je radnički pokret sada dovoljno jak, da od svoga organizma otsече svaki nezdravi deo, koji ugrožava njegovu zdravlje i koči njegov napredak, o čemu bi ova organizacija trebala da povede računa i da se oslobodi elemenata koji je vode na pogrešan put.“²¹ Zatim je govorio Vasa Knežević, koji je branio pozicije svoje sindikalne organizacije: „Prvo sam opisao težak položaj mlinarskih radnika, koji ih je nagnao u borbu. Zatim punu solidarnost svih štrajkaša i težinu njihovog položaja. Zatim sam se svom snagom oborio na aluzije oko Krste Cicvarića i anarhističke taktike, pa sam zapitao Veće, može li ono proglasiti štrajk anarhističkom taktikom a da se ne solidariše sa Zanatliskim savezom koji nas pri svakom štrajku naziva anarhistima.“²² Prema Kneževićevim rečima ovaj njegov govor je bio delotvoran i svi delegati koji su se posle njega javljali su insistirali na odobravanju bojkota. Posle nekoliko

²⁰ Knežević, Vasa, *Kroz borbe, iskušenja i pogreške*, Beograd, 1960, str. 14.

²¹ *Isto*, str. 15.

²² *Isto*, str. 15.

Ješić smatra da je ova situacija zahtevala brzu reakciju Tucovića i ortodoksnih marksista: „(...) jer je autoritet Glavnog radničkog saveza stajao iza rezolucije o odricanju obaveza državi, a to se moglo shvatiti kao zvanična linija.“ Po ovom autoru, nastala situacija je mogla da dovede do širenja ove prakse i po ostalim radničkim udruženjima, što bi, po njemu, ugrozilo pokret uvlačeći ga u avanturističke sukobe sa državom, u kojima bi radnički pokret bio „neporedivo slabija strana“.⁴⁷ Osim toga, usvajanje ove rezolucije se može shvatiti i kao „svojevrsna kontra-akcija sindikalističko direktaške opozicije politici rukovodstva pokreta“⁴⁸, to jest pripremanje koje je rukovodstvo partije tih dana vodilo za redefinisavanje odnosa između partije i ostatka radničkog pokreta.

Tucović je već sledećeg dana sazvaio zajedničku sednicu Glavne partijske uprave i Glavnog radničkog saveza, da bi se raspravilo ono što se okarakterisalo kao „neuspeh jučerašnjeg zбора“. Tucović je tada izjavio da su se predstavnici sindikalnog pokreta koji su govorili na zboru, držali anarhistički, a ne socijalistički, i da je usvojena rezolucija predstavljala „kulminaciju anarhističke politike“. On je dalje rekao da se radnička klasa ne može boriti uz pomoć taktike odricanja obaveza državi, pošto u svojim rukama nema ni kapital ni vlast, pa je zaključio da na taj način može da se bori samo buržoazija koja kontroliše kapital: „U vremenu monopola, carina i ostalih posrednih poreza, ne može radnik odreći plaćanje poreza i to izvesti, sem da gladuje i da uopšte ne živi.“⁴⁹ Osim toga, on je sindikalcima zamerio i to što su borbom sa državom uzurpirali političku funkciju, koja je po njemu isključivo u nadležnosti partije, a ne sindikata. Tucović je potom konstatovao da je socijaldemokratija jedina sposobna da određuje taktiku radničkih borbi i da ona to čini „na svojim međunarodnim kongresima“, te da je masa sklonan anarhizmu i da je treba usmeriti na pravi put: „Naš pokret još

⁴⁷ R. Ješić, *n.d.*, str. 100.

⁴⁸ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 186.

⁴⁹ *Isto*, str. 101.

svakako bio veći. Istog dana, oko 250 radnika se prilikom sprovoda jednog od poginulih okupilo ispred Narodne skupštine i uzvikivalo „Dole Narodna Skupština! Dole policija! Dole sa razbojnicima! Dole sa ubicama!“, što je izazivalo paniku među poslanicima. Dragiša Lapčević, poslanik SSDP, je izašao pred okupljene radnike sa namerom da ih smiri. Posle negodovanja, radnici su ipak usmerili svoju kolonu u drugom pravcu. Posle propasti ovog štrajka došlo je do velikog osipanja u članstvu sindikata, samo Savez monopolskih i obalsko-nadničarskih radnika napustilo je preko 400 radnika, a i Savez metalških radnika je pisao o značajnom padu u članstvu.⁴⁵

U hotelu „Bulevar“ u Beogradu je 11. januara 1909. godine održan radnički zbor u organizaciji Glavnog radničkog saveza i Saveza krojačkih radnika – događaj koji je značajan za sagledavanje sindikalističkih tendencija u radničkom pokretu Srbije. Održavanje zbora bilo je vid protesta protiv korišćenja robijaša kao radne snage kod privatnih poslodavaca. Ovom praksom su pogotovo bili pogođeni krojački radnici, pošto su robijaši bili upotrebljavani za šivenje vojničkih šinjela. Tada je direktas i predsednik Saveza krojačkih radnika Vljako Martinović, zboru predložio na usvajanje rezoluciju o odricanju obaveza državi. U rezoluciji se između ostalog protestuje „protiv upotrebe robijaša na poslove koje treba da rade slobodni radnici“ i ističe da „država koja svoje građane lišava rada i radi pljačke i bogaćenja pojedinaca goni stotine i hiljade radničkih porodica u gladnu smrt, nema ni prava da od tih radnika traži, da oni – radnici, vrše svoje dužnosti prema državi, stoga se radništvo poziva da ovu praksu najoštrije osudi, i izražava spremnost i na odricanje obaveza državi, kao što su plaćanje poreza i služenje u vojsci.“⁴⁶ Sa ovim predlogom se saglasio i predsednik Glavnog radničkog saveza Luka Pavičević. Nasuprot tome, Dimitrije Tucović je u toku zbora održao govor protiv ovakve rezolucije, ali njegov autoritet nije bio dovoljan da promeni volju radnika i rezolucija je usvojena.

⁴⁵ Isto, str. 111.

⁴⁶ Vukomanović, Mladen, *Sindikalni pokret u Srbiji 1903-1914*, str. 185.

dana zaista je u *Radničkim novinama* objavljen poziv na bojkot, što je dovelo do uspeha bojkota i odbijanja hlebara da koriste brašno iz Akcionarskog mlina. Uprava mlina je zatim pozvala sindikat na pregovore i ubzo prihvatila prvobitno predložene zahteve Saveza mlinarsko-pekaških radnika.

I drugi istaknuti direktasi su često bili optuživani da su anarhisti, ili sumnjičeni da održavaju veze sa anarhistima. U pismu Lapčeviću, napisanom u Užicu 19. aprila 1906, Tucović ga moli: „Javi šta je sa anarhistom Čalom“²³²⁴. To je bio period u kom se Divac krio od vlasti posle sukoba sa četnicima na Veliki petak 1906. Ipak, ova karakterizacija se ne može u punom smislu smatrati optužbom, zato što Tucović o Divcu još uvek piše u prijateljskom tonu. U drugom pismu Lapčeviću iz istog perioda Tucović piše kako je, zbog nastale situacije, težio Divčevog oca: „Stanišu Divca, Čalova oca, utešio sam i čak razveselio. Rekao sam mu da će se Neđu sve ove muke priznati, kao što su i danas priznate i Protu i ostalim.“²⁵ Ipak, Tucović jasno kritikuje Divčeve pozicije: „Čini mi se, da sam tamo, tukao bih se i razračunavao sa Divčevom metodom. Čuvajte se, ne šalite se glavom! Ja sam to i ranije govorio. U Srbiji je još sve moguće.“²⁶

Pišući Tucoviću aprila 1910. iz Kragujevca, socijaldemokrata Jovan Grozdanović, učenik gimnazije, žalio se na uticaj koji roman *Sanjin*, Maihaila Arcibaševa, ima među tamošnjom omladinom. Name, ovaj roman koji je pisan pod uticajem Maksa Štirnera, je po Grozdanoviću počeo da stiže pristalice i među „sposobnim mladima kod kojih bi mogla socijalistička žar najviše kiseonika naći da bi se razbuknala u silnu primarnu socijalističku fazu“²⁷ Pišući dalje o uticaju *Sanjina* Grozdanović napominje: „Što se tiče nas samih, nama, naročito nama u ovoj gimnaziji, nekadašnjem izvoru anarhosindikalističkih ideja, poslužio je kao ogromna dobit. Jer, sad

²³ Nadimak Nedeljka Divca

²⁴ Tucović, Dimitrije, *Prepiska*, str. 51.

²⁵ Isto, str. 47.

²⁶ Isto, str. 46

²⁷ Isto, str. 204.

najlakše možemo suzbiti i da one poslednje ostatke te ništavne i neplodne generacije, koje se gubila samo u rečima, frazama, uništimo, i poslednju pomućenost u pojmovima istrebimo i da načela, principe, i borbene metode i taktiku Socijalne demokratije utvrdimo što čvršće na jači oslonac.“²⁸ Priređivač Tucovićeve prepiske ovu Grozdanovićevu primedbu ovako tumači: „Autor aludira na grupu đaka Kragujevačke gimnazije, koja je, naročito 1908. godine, isticala svoja anarhosindikalistička shvatanja. Ta shvatanja iznosio je jedno vreme u *Radniku* Sima Marković.“²⁹ Vladimir Dedijer na jednom mestu čak navodi kako je Sima Marković bio jedan od izdavača anarhističkog lista *Komuna*^{30,31}, ali osim ovog nepotkrepljenog navoda, nisam naišao na nešto što bi ukazalo na vezu Markovića sa *Komunom*. Do ovakvog zaključka Dedijer je možda došao zbog toga što je „Milić“ bio Markovićev pseudonim u kasnijem periodu, kada je postao član KPJ, što je bilo i prezime glavnog urednika *Komune*.

Verovatno najdramatičniji primer radničke borbe u to vreme, u kojem se mogao osetiti uticaj direktaša i anarhista, jeste štrajk radnika šećerane na Čukarici 1907. godine. Ovaj štrajk, verovatno najznačajniji radnički štrajk u Srbiji pre Prvog svetskog rata, isticao se dužinom trajanja, organizovanošću i odlučnošću štrajkača, političkim značajem i tragičnim završetkom. Drugog februara 1907. godine uprava fabrike, koja je inače bila postavljena od strane nemačkih koncesionara iz Regenzburga, je jednostrano otkazala ugovorenu tarifu o uslovima rada, koja je prema sporazumu trebalo da bude na snazi do septembra. Trinaestog februara sindikalni povere-

²⁸ *Isto*, str. 205.

²⁹ *Isto*, str. 415.

³⁰ *Komuna – organ anarhista komunista*, list je 1910. godine pokrenula grupa mlađih anarhista, bivših članova SSDP, koja je sa svojim aktivnostima započela još 1908. godine. List je bio anarhosindikalističke orijentacije, i nije bio povezan sa Krstom Cicvarićem. Grupa je bila povezana sa Krstom Iskruljevim i drugim srpskim anarhosindikalistima okupljenim oko budimpeštanske grupe *Napred*. List krajem 1911. menja naziv u *Anarhija* i kritikuje anarhosindikalizam iz anarhističke pozicije.

³¹ Dedijer, Vladimir, *Josip Broz Tito*, Beograd, 1953, str. 84.

njemu uzeli učešća, da ukažu na sve teškoće koje su u međuvremenu iskrsele i predlože najbolji put kojim bi radnici trebalo da dođu u rešavanju ovog delikatnog pitanja. (...) Radnicima je govoreno da je situacija postala krajnje ozbiljna pošto je sprega između vlasti i kapitalista, koja se i inače celo vreme štrajka dosta osećala, sada došla do punog izražaja, tako da se državna vlast odlučila i na upotrebu vojske radi umirenja štrajka.“⁴¹ Stoga su oni radnicima rekli „da se svi kućama razidu i da je štrajk završen.“⁴² Većina radnika je odbila ovakav stav, a Ivanović to tumači uzimajući u obzir tadašnje pisanje *Radničkih novina*, po kojima je kod radnika prevladao uticaj anarhista: „Anarhistički elementi uspeali su da ovladaju situacijom i održe krajnje borbena raspoloženja štrajkača, što je Glavni radnički savez i tarifnu komisiju dovelo u krajnje neugodan položaj.“⁴³ To je značilo da je dotadašnje rukovodstvo štrajka izgubilo podršku većine radnika, pa je tarifna komisija smenjena i izabrana nova. A dotadašnji članovi komisije Pravdić i Maksimović su „oko 5 časova popodne izvestili...upravu telefonom... da kod mase nisu mogli postići nikakve rezultate, da im je masa odrekla poslušnost i da ih je zbacila sa uprave sindikata i rukovođenja štrajkom.“⁴⁴ Uprava grada je izdala naredbu žandarmediji da već sutradan, 1. marta u pet ujutru obezbedi ulazak štrajkbrehera u fabriku. U takvim uslovima Glavni radnički savez je štampao plakate protiv štrajka na kojima je pisalo da štrajk nije nastavljen po prethodnom sporazumu sa GRS i upozoravaju se radnici da se ne povode za *privatnim ljudima*. Prvog marta oko 4 sata ujutru, žandarmedija koja je pratila 207 štrajkbrehera sukobila sa preko 250 radnika koji su čuvali fabriku. Došlo je do pucnjave, i tom prilikom su poginuli Toma Dokić i Vasa Jovanović, radnici fabrike šećera, obalski radnik Milutin Ilić i Miloš Matić, radnik iz Dubokog. Prema evidenciji, ranjeno je još pet radnika, ali Ivanović smatra da je broj ranjenih

⁴¹ *Isto*, str. 109.

⁴² *Isto*, str. 109.

⁴³ *Isto*, str. 110.

⁴⁴ *Isto*, str. 111.

pokušavali da ubede štrajkbrehere o potrebi za solidarnošću, međutim ubrzo je došlo do sukoba u kom je presudila velika brojnost i organizovanost radnika, pa su se štrajkbreheri i žandarmi morali povući. Žandarm Ivan Marinković je u svom izveštaju posebno istakao radnika Živka Pravdića kao onog koji je radnike podbunjivao na sukob. A reporter *Politike* ovako je opisao atmosferu neposredno posle sukoba: „Posle se sve smirilo. Oko 10 časova izgledalo je ovako: oko fabrike ovde i onde, po nekoliko ljudi sa motkama, kao štrajkačke patrole iza fabrike na prostranoj poljani pokrivenoj snegom oko 400 muških i ženskih radnika štrajkaša; oni pevaju, šetaju; ženske igraju kolo, a neki se pokupili pored položenih vatrića pa se greju. Iza fabričke ograde, kod one rupe od ograde, koja je velika oko 2 metra šetaju upravnik varoši i jedan policijski pisar, a mirno stoji nekoliko žandarma pešaka i konjanika. I po fabričkom dvorištu patrolira ovde i onde po jedan žandarm s puškom u ruci. Kod monopolskog derma razređena je jaka žandarmska patrola; dva policijska pisara i desetak žandarma sa puškom u ruci. Iza njih na uglu Sarajevske ulice pokupile se gomile sveta.“³⁹ U to vreme je Glavni radnički savez počeo da se ograđuje od akcije štrajkača. Tenzije su rasle, očekivao se nov pokušaj uvođenja štrajkbrehera, a 28. februara uprava fabrike je saopštila da bi bila voljna da primi 150 radnika na posao, i da će ukoliko ponuda bude odbijena zatvoriti fabriku. A upravnik grada je saopštio da će on ukoliko se štrajk ne obustavi narediti da se štrajkbreheri uvedu „pa i preko mrtvih štrajkača“⁴⁰ Na to je tarifna komisija izjavila da će o takvom zahtevu morati da se izjasne svi štrajkaši. Istog dana održan je radnički zbor u Radničkoj kasini na Čukarici, na kom je prema pisanju *Politike* prisustvovalo do 2000 radnika iz raznih fabrika. SSDP i Glavni radnički savez su na zbor poslali svoje najuglednije članove (Luka Pavićević, Dragiša Lapčević, Dimitrije Tucović i Triša Kaclerović) sa zadatkom da radnicima objasne „objektivan položaj štrajka i štrajkaša koji su u

³⁹ *Isto*, str. 105.

⁴⁰ *Isto*, str. 109.

nici su upozorili upravu fabrike da ne poštuje postignuti sporazum i bili grubo odbijeni. Uprava je izjavila da može obezbediti jeftiniju radnu snagu kad god zaželi. Istog dana sindikalni poverenici su ovu odluku uprave saopštili radnicima fabrike, što je proizvelo burnu reakciju i momentalno proglašenje štrajka. Oko 500 radnika kolektivno je napustilo radna mesta. Oformljene su radničke straže, koje su od tada pa do kraja štrajka danonoćno dežurale oko fabrike, čuvajući je od ulaska štrajkbrehera. Radnice su zahtevale da i one učestvuju u stražama: „I mi ćemo u patrolu, jer smo za stvar proleterske borbe isto toliko zainteresovane koliko i muški.“³² Straže su bili sačinje od 5 do 10 radnika „koji su imali u rukama motke, šiljata gvožđa i poneki noževi i revolvere i koji su stražareći branili ulaz u fabriku nedopuštajući ulazak u nju, a svakog onog koji bi iz fabrike izašao zabranjivali su mu povratak u nju.“³³ Pored toga, sve vreme štrajka radnici su se stalno okupljali u prostorijama kafane na Čukarici, gde su održavani sastanci i konferencije, i diskutovano o daljem toku štrajka. Organizovana je i zajednička ishrana radnika u krugu fabrike. Jedna od dogovorenih strategija je bila da se na Čukarici prodaja životnih namirnica svede na minimum ili potpuno obustavi kako bi se službenici koji su i dalje ostali u fabrici primorali da je napuste. Stoga su radnici obilazili kafane, piljare, pekare itd. i obavestavali ih da je štrajk u toku i da treba da prestanu sa prodajom namirnica i tako ga pomognu. Ivanović tvrdi da je: „ova akcija imala znatnog efekta, te su mnogi prodavci obustavili prodaju namirnica, a neke kafane su čak bile zatvorene.“³⁴ Osim toga, istog dana kada je proglašen štrajk u fabrici šećera, proglašen je štrajk i u još dve fabrike na Čukarici: u fabrici kože i u fabrici obuće. Počevši od 14. februara radnici su počeli i sa praksom zaustavljanja vozova koji su snabdevali fabriku. Radnici su vozove zaustavljali da

³² Veljanović, Branislav, „Štrajk radnika fabrike šećera na Čukarici 1907. godine“, *Godišnjak grada Beograda*, 6/1959, Beograd, 1959, str. 127.

³³ Ivanović, Lazar, „Štrajk radnika fabrike šećera na Čukarici 1907.“, *Godišnjak grada Beograda*, 15/1968, Beograd, 1968, str. 95

³⁴ *Isto*, str. 95.

bi ih pregledali i uverili se da se u njima ne nalaze štrajkbreheri. Jedan od radnika koji se u ovim akcijama posebno isticao i kog je policija često spominjala u svojim izveštajima bio je anarhista Živko Pravdić, limarski radnik, blizak anarhističkoj grupi okupljenoj oko lista *Radnička borba*³⁵. U ovim zaustavljanjima vozova nekada je učestvovalo i po nekoliko stotina ljudi, a među njima su i u ovom slučaju bile i radnice. Od prvog dana štrajka policijsko prisustvo je bilo veliko, tako da se Čukarica pretvorila u žandarmerijski logor. Policija se otvoreno stavila u službu kapitala, i u više navrata je pokušala da u fabriku nasilno uvede štrajkbrehere. U ovim pokušajima, kao npr 20. februara, kada je policija pokušala da u fabriku uvede oko 40 štrajkbrehera, radnici su se okupili u daleko većem broju i odbranili su fabriku, a neki od štrajkbrehera su čak prešli na radničku stranu. Partijski i sindikalni funkcioneri Dragiša Lapčević, Dimitrije Tucović, Luka Pavićević i drugi, svakodnevno su obilazili radnike, govorili im o štrajku i insistirali da se štrajk zadrži u zakonskim okvirima, a anarhisti i svi drugi zagovornici metoda direktne akcije (tj. direktaši) su proglašavani policijskim provokatorima. Osim anarhista, u štrajku su izgleda istaknutu ulogu imali i direktaši, posebno Nedeljko Divac. O tome Triša Kaclerović piše: „Ovu sindikalističku, direktašku akciju protiv Partije i pokreta vodio je i Nedeljko Divac. Zna se da je on sindikalizam u praksi pokušao da primeni prilikom poznatog štrajka na Čukarici 1907, kad su se u ovaj štrajk umešali i anarhisti.“³⁶ Divac je krajem januara 1907. posetio fabriku šećera, i radnicima održao govor. O ovome Rafajlo Ješić piše: „(...) Glavna partijska uprava nije na vreme uočila sve veći uticaj sindikalističko-direktaške unutarpartijske opozicije u pojedinim sindikalnim organizacijama, a uporedo s tim zanemarila je i pojačanu opasnost od anarhističke akcije izvan or-

³⁵ *Radnička borba* – anarhosindikalistički list kog su 1907. godine pokrenuli Krsta Cicvarić i Petar Munjić. List je prestao da izlazi posle događaja povezanih sa čukaričkim štrajkom.

³⁶ Kaclerović, Triša, „Dimitrije Tucović – kao borac za jedinstvo radničkog pokreta u Srbiji“, *Izabrani spisi, I*, (Dimitrije Tucović) Beograd: 1949, str. LXI

ganizovanog radničkog pokreta. Opasnost je bila utoliko veća što se direktaši nisu, kao desna opozicija, borili u prvom redu za prestiž u rukovodećim telima pokreta, već su svoju agitaciju i akciju razvijali u masama organizovanih i neorganizovanih radnika. Nalazeći se trenutno na istim pozicijama sa anarhistima, okupljenim oko svoga lista *Radnička borba*, koristeći nervoznu atmosferu među radnicima u Beogradu, direktaši su lako sticali simpatizere i pristalice metoda direktnih obračuna sa buržoazijom, koje su svim snagama propagirali. (...) Tek sedam dana posle izbijanja tri velika štrajka na Čukarici *Radničke novine* su svojim uvodnikom „Moć i taktika štrajka“ dale opširna uputstva kako treba voditi te i druge štrajkove. Međutim, anarhisti i direktaši već su među radnicima živom rečju agitovali i podizali temperaturu, ubeđivali štrajkaše u potrebu oružanog otpora i na taj način oslabili uticaj Glavne partijske uprave i Uprave Glavnog radničkog saveza, te ih lišili mogućnosti da spreče sukob.“³⁷

Dvadeset sedmog februara je došlo do sukoba radnika sa policijom koja je pokušala da silom uvede štrajkbrehere u fabriku. Neposredno pre toga štrajkački odbor je izdao saopštenje u kom je upozorio na pokušaje vrbovanja štrajkbrehera. U saopštenju je, između ostalog, pisalo: „Braćo radnici i radnice! Ne slušajte ove agente, ne dolazite u Fabriku Šećera, jer kada vi dolazite vi ćete upropastiti 500 porodica koje štrajkuju, a upropastićete i vaše porodice jer će i vaše porodice umirati od gladi iako vi radite. Sa nadnicom od 7 do 8 groša ne može se živeti u Beogradu, nego se mora i raditi i gladovati.“³⁸ Beogradsko radništvo je bilo dobro obavешteno o toku štrajka i na njega je gledalo sa simpatijama, pa je uprava fabrike štrajkbrehere morala da dovede iz kruševačkog kraja. Dolazak oko 190 štrajkbrehera pokušala je da obezbedi žandarmerija, koju je činilo 10 konjanika i 30 pešaka. Susret radnika, štrajkbrehera i žandarmerije desio se kod Careve Čuprije. U početku su radnici

³⁷ R. Ješić, *n.d.*, str. 122.

³⁸ L. Ivanović, *n.d.* str. 103.